

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ҚӘБИЛЕТТИ БИЛДИРИҰШИ HEAD/БАС КОМПОНЕНТИ

Арзымбетова С.А.

Нөкис, Өзбекстан

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

e-mail: happy_girl89@inbox.ru

+99897 349 78 58

Фразеологияның системалылығы көплеген изертлеушілер тәрәпинен тән алынған. Фразеологизмлердің компонентлери арасында системалы байланыс, фразеологизмлердің өзлери арасында, фразеологизмлер менен тилдің басқа бирликлери арасында системалы байланыс бар. Ишки системалы байланыс хәм системалар арасындағы байланыслар ҳаққында академик В.В.Виноградов, сондай-ақ белгили фразеолог илимпазлар В.Л.Архангельский, В.П.Жуков, А.В.Кунин, З.Д.Попова, Л.И.Ройзензон, С.Кеңесбаев, Ш.Рахматуллаев, Е.Бердимуратов, Б.Юлдашев хәм т. б. өз мийнетлеринде жазды.

Фразеологиялық система тилдің лексикалық хәм грамматикалық системалары менен тығыз байланыслы. Фразеологиялық системаның тийкары - тилдің фразеологиялық фонды. Фразеологизмлер деп тән алынған тил бирликлери фразеологиялық фондтың орайы болып есапланады. Фразеологиялық система деп өз ара байланысқан фразеологизмлердің бирикпесин – тил бирликлери хәм оның элементлерин, фразеологизмлердің қәлиплесиў, раўажланыў ызамлықларын түсинемиз.

Хәр бир тилдің фразеологиялық системасы терең миллий тамырларға ийе. Фразеологизмлердің басым көпшилиги миллий тийкарды негиз етип алған. Олар – миллет өмириниң айнасы, сонлықтан онда сақланған миллий мәдений негизлерге сүйенеди. Фразеологизмлердің миллий белгиси олардың мәнилик айырмашылықларында көринис табады. Халықтың мәдений хәм психологиялық курамалы ойлаў усылын жыйнақтастырып көрсетеди. Фразеологизмлердің миллий-мәдений мәнисин олардың курамындағы миллий-мәдений элемент билдиреди. Миллий-мәдений элементке халықтың өзине тән көркемлеў образлары жатады.

Сол себепли, хәзирги заман филологлары ушын фразеологиялық бирликлер искерлигиниң теориялық хәм әмелий өзгешеликлеринкөрип шығыў менен байланыслы мәселелер өз-алдына әҳмийетке ийе болады [2].

Түрли тиллер тәрәпинен сызылған барлық көринислери мәниси жағынан уксас хәм айырым жағдайларда парықлы есапланады. Барлық тил көринислериниң ортасындағы айырмашылықлар, биринши нәўбетте, басқа тиллерге аўдарма етилмейтуғын хәм мәлим бир тилге тән концептлерди өз ишине алған тил бирликлеринде геўделенеди. Сол сөзлерден бирин, яғный инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги «Head/Бас» лексемасын үйренип шығамыз.

Хәр қандай тилде «бас» түсиниги мий менен көбирек байланыслы болып, интеллектуал хәрекетлерди геўделендириўши орган, оның тийкаргы функцияларынан бири пикирлеў процеси болып табылады. Интеллектуал

қабилетлерди аңлатыушы, тынық ақыл мәнісін геўделендириуши ФБ: «to keep one's head» - «басты жоғалтпау», «to have an old head on young shoulders» - «жасына сай келмейтуғын ақыл»; «to keep one's head down» - «жұмысқа басы менен кирип кетиу»; «to know smth. off the top of one's head» - «ядтан билиу, бастан айтып бериу»; «a clear head» - «a good head» - «баслы, басы бар», «басы ислеу», «тынық ақыл», «сау ақыл». Бул көп тәрептен фразеологиялық бирліклердің жәрдемші компоненти ретінде бул сөздің лексикалық-семантикалық мүмкіншіліклерін белгілейди. Солай етип, ҳәр қандай тилде «бас» компонентли фразеологиялық бирліклер «интеллектуаль ҳәрекет», «яд», «эмоциональ-психикалық» ҳәм басқа тараулар менен байланысly [5].

1) Саналы, ақыллы, қабилетли. Бастың бар-жоқ екенлиги еки тилде де ақылдың бар-жоқ екенлигин аңлатады: a clear head (тынық бас); have a head on one's shoulder (желкеде басы бар); have an old head on young shoulders - (сөзбе-сөз:ғарры бас жас желкеде); басы бар, басы истейди; бас ақыл ушын;

2) умытыу: have a head like a sieve –ақпа мий, басының тесиги бар; басынан ойды алып таслау, басы тесик, қум гелле;

3) қыйын мәселени шешиуге урынып көриу, қатты ойланыу: bother one's head about smth. (басты бәнт етиу); басы исиу, басы қатыу;

4) умытпау, есте сақлау: hold in head (баста сақлау); beat smth. into smb's head (басқа киргизиу); put smth. into smb's head (басқа бир затты киритип қойиу); keep smth. in one's head –баста сақлау, ядта сақлау; басында карап бериу; баста ашық ақыл қалмады, бас толып кетти, баста тутты.

«Head/бас» компонентли фразеологиялық бирліклер болымсыз интеллектуал ҳәрекетлерди геўделендириуи мүмкинлиги анықланды:

5) ақмақ, ақылсыз: have a bad head for smth. (арықбас), soft in the head (жұмсақбас); a wooden head (ағашбас); a thick head (ақмақ, ақылсыздам); басыжоқ, басислемейди, қабақбас;

Айырым жағдайларда «head/бас» компонент адамның өзін аңлатады:

1) толық адамның өзін сәўлелендиреди: from head to foot (бастан-аяқ); бас-терисинен көринип турады; бас-терисин қаплау, бас-көзинен толық билиу.

«head/бас» басшы сыпатында:

1) басшы сыпатында: at the head (басында), the head and front of smth. (алдында); go to the fountain head (фонтанның басына шығу); бас болу, баслап кетиу; басқару, жасы үлкеннің - басы үлкен.

Анализ нәтийжесінде еки тилдеги фразеологиялық бирліклердің төмендеги толық эквивалентлери таўылды: hang one's head – басты жерге салу; have a head on one's shoulder – желкесінде басы бар; have an old head on young shoulders – ақыл жаста емес, баста; have a head like a sieve – ақпа мий, басының тесиги бар; bother one's head about smth. – басы қатыу; hold in head – баста сақлау; keep smth. in one's head – баста сақлау, ядта сақлау; a wooden head – топан бас; from head to foot – бастан-аяқ.

Соның менен бирге англиз мәдениятында «head on shoulders» фразеологиялық бирлиги ақыл, ақыл бар екенлигин аңлатыу есапланады, деген менен қарақалпақ тилинде «басы бар», «желкеде басы бар» мәнилерін аңлатады. Буннан келип шығып, түрли халықлар анна тилинде сөйлесиушілер объект ҳәм

жағдайлар ҳаққында қалай ойлауына ҳам оларды интеллектуал түрде сәулелениуине байланыссы көриуине байланыссы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис, 2005. – Б. 117.
2. Вишленкова Светлана Геннадьевна, Левина Елена Александровна. Функционально-этимологическая характеристика немецких фразеологических единиц эпохи средневековья. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2017. № 6(72): в 3-х ч. Ч. 2. С. 84-86. ISSN 1997-2911.
3. Даутова Ф.И. фразеологические единицы с компонентами баш // голова, выражающие интеллектуальные способности человека в кумыкском и русском языках // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 3-4. – С. 886-890; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33775> (дата обращения: 20.08.2023).
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги фэйил фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери //Өзбекстан илимпаз ҳаял-қызларының илим-техника раўажланыуында тутқан орны. Илимий-әмелий конф.тезислери. Нөкис. 2005.12-б.
5. Хамизова З.М. Фразеологические единицы с компонентами «душа», «голова», «сердце» в кабардино-балкарском и английском языках (сопоставительный анализ) [Текст]: Автореф. дис. к. филол. н.: 10.02.02; 10.02.20 / З.М. Хамизова; Институт языкознания РАН. - М., 2007. - 24 с.
6. Atashova F.D., Seytniyazova G. M. DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ESP LEARNERS ESP ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2022. – Т. 2022. – №. 2. – С. 38-50.
7. Atashova F., Konratbaeva E. CULTURE SHOCK AS THE BARRIER OF PERSONAL DEVELOPMENT IMPACTS PSYCHOLOGY OF PEOPLE //WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS. – 2019. – С. 172-174.
8. Seytniyazova, G., & Atashova, F. (2022). THE CATEGORY OF PLURALITY IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES. Educational Research in Universal Sciences, 1(1), 74–78. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/477>
9. Садуллаева А.Н. СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «МУҲАББАТ» (ЛЮБОВЬ) В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТЕРБЕНБЕС» // European journal of literature and linguistics. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilisticheskiy-analiz-kontsepta-mu-abbat-lyubov-v-proizvedenii-terbenbes> (дата обращения: 16.11.2023).
10. Feruza A., Dilbar P., Firuza D. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL AND APPLIED SCIENCES. – 2021.